

Siewierski, Janusz

Groby Hellady z okresu wczesnego brązu (ok. 2500-1900 r. p.n.e.) : problemy konstrukcji i typologii

Studia Archeologiczne 4, 219-239

1985

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez **Muzeum Historii Polski** w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach
dozwolonego użytku.

Janusz Siewierski

GROBY HELLADY Z OKRESU WCZESNEGO BRĄZU (OK. 2500-1900 R.P.N.E.).
PROBLEMY KONSTRUKCJI I TYPOLOGII

Jeśli groby wczesnohelladzkie zamierzamy rozpatrywać jako dokument epoki, to okazuje się - jak można tego z góry oczekiwać - że są one nośnikiem bogatego zasobu informacji o kulturze, która je stworzyła. Jest to prawda oczywista, dotycząca wszystkich grobów we wszystkich kulturach starożytnych. Każdy grób, a tym bardziej całe omentarzysko, dostarcza wielu danych z zakresu różnych dziedzin kultury - chociażby tylko materialnej. Ale nawet bez jakiegokolwiek próby analizy i szczegółowych dociekań, a tylko przy spojrzeniu na groby E.H.¹ w szerokim kontekście całej epoki brązu wraz z jej neolitycznym podłożem, natychmiast rzuca się w oczy pewna prawidłowość. Otóż groby te swej epoce dają świadectwo kulturowej ciągłości. Nie ma tu żadnych "rewolucji" ani nagłych skoków i załamania tradycji, jak to miało miejsce chociażby we wczesnej fazie cywilizacji Egiptu czy Sumeru. Nie oznacza to bynajmniej, że wczesny brąz Hellady nie przeżywał zahamowań i przyspieszeń. Były one i pozostawiły ślady w materiale grobowym, a w jeszcze większym stopniu w materiale osadniczym. Miały miejsce również migracje etniczne i kontakty handlowe, ale wszystko to odbywało się w ramach głównego nurtu rozwojowego, bez radykalnych zmian jego kierunku. Nigdy nie nastąpiła w ich wyniku zmiana tradycji kulturowej. Weźmy pod uwagę chociażby tylko ilość omentarzysk E.H. w porównaniu z okresami sąsiednimi a okaże się, że było ich znacznie więcej niż w neolicie, ale zarazem znacznie mniej niż w okresie średniohelladzkim. To samo odnosi się do średniej ilości grobów na omentarzysku, czyli do jego pojemności. Wreszcie to samo dotyczy form grobów, które wy-

¹ W odniesieniu do okresów archeologicznych używam następujących skrótów: E.H. - wczesnohelladzki, E.C. - wczesnocykladzki, E.M. - wczesnominojski.

kazują większą różnorodność w stosunku do neolitu i mniejszą w stosunku do okresów późniejszych, ale nie ma ani jednej formy, którą można by uznać za kulturowo oboją. Wydaje się, że fakt istnienia tej ściśle ewolucyjnej linii rozwojowej ma podstawowe znaczenie dla wszelkich rozważań, ponieważ w znacznym stopniu tłumaczy specyfikę cywilizacji egejskiej, jej ducha.

Groby E.H. są obiektami o konstrukcji z reguły prostej, ale starannej. Ich cechą wspólną jest dążność do jak największej trwałości. O estetykę formy specjalnie nie dbano, jako że były to obiekty podziemne, natomiast liczyły się względy praktyczne. Zresztą o estetyce trudno jest mówić chociażby z tego powodu, że w odczuciu współczesnym w znacznym stopniu wiąże się ona z symetrią, podczas gdy w owej epoce mogły obowiązywać inne kanony piękna. Pojęcie symetrii było znane, ale nie przykładano do niego większego znaczenia. Widać to wyraźnie w budownictwie świeckim, gdzie budynki i pomieszczenia mają plany dość przypadkowe. Tę samą różnorodność planów powtarzają groby. Różnorodność ta nie oznacza jednak zupełnej dowolności koncepcji, ponieważ kształt grobu zdeterminowany jest między innymi przez użyty do budowy materiał i podłoże. Czynniki te narzucały grobom skrzynkowym formę czworoboku, w grobach warstwowych można było sobie pozwolić na kształt podkowy, a grobom skalnym już sama skalista natura podłoża nadawała formy owalne. Zdarzało się, że koncepcja grobowca bywała wyjątkowo starannie przemyślana przed przystąpieniem do budowy, jak to miało miejsce w przypadku grobu warstwowego na Kerameikosie; jest to grób o bardzo dokładnej konstrukcji na planie prostokąta z zaokrąglonymi narożami. Zawsze jednak dominowała dążność do zagwarantowania bezpieczeństwa ludzkim szczątkom. Widać to wyraźnie nawet w grobach tak prymitywnych, jak groby skalne, na które wybierano zagłębienia ze skalnym występem, dającym zwłokom dodatkową osłonę. Zróżnicowanie form grobów stanowi odzwierciedlenie zróżnicowania kulturowego, ale głównie w zakresie idei, gdyż na kształt i konstrukcję rzutowały, jak się zdaje, warunki geologiczne terenu. Ponieważ w przeważającej mierze są to tereny o cienkiej warstwie humusu, a miejsca o większej miąższości przeznaczano pod uprawy rolne, na cmentarzyska pozostają więc nieużytki o skalistej często nawierzchni. Pomimo że w grę wchodziły miękkie skały osadowe, najczęściej piaskowiec i wapień, to jednak zagłębienie grobu przy ówczesnych możliwościach technicznych musiało być sprawą uciążliwą.

Być może obok struktury społecznej ten właśnie aspekt decydował o maksymalnym wykorzystaniu pojemności komór grobowych.

Hellada w porównaniu z innymi rejonami Egei wczesnej epoki brązu wykazuje daleko idące różnice w dziedzinie budownictwa grobowego. Dotyczy to zwłaszcza Krety. Na wyspie tej nie spotyka się tak typowych dla Attyki grobów warstwowych, groby skrzynkowe natomiast, co prawda, występują począwszy od E.M.II, ale w niewielkiej ilości. Z kolei typowe dla Peloponezu groby skalne znane są tutaj w odmianie jamowej, właściwej terenom o znacznej miąższości gleby. Groby szybowe występują na Krecie w swej postaci klasycznej, ale w niewielkiej ilości i dopiero w okresach późniejszych. Zupełnie nie ma tumulusów. I odwrotnie, Kreta dysponuje bogatym zestawem form grobów nie znanych Helladzie E.H. Podstawowy i najprostszy typ grobu, to grób jamowy, mający na Krecie tradycje neolityczne. Tradycjami neolitycznymi legitymują się również groty sepulkralne. Począwszy od E.M.I. na nizinie Messary pojawiają się tolosy, a od E.M.II - groby izbowe. I wreszcie z końca tego okresu, z E.M.III, z grobów jamowych i grot pochodzą pierwsze pochówki w larnaksach.

Znacznie bliższe koneksje z Helladą, zarówno pod względem konstrukcji, jak i wyposażenia, wykazują groby cykladzkie z okresu E.C. Warto przyjrzeć się im bliżej, gdyż podobieństwa te dotyczą szczególnie grobów z terenów położonych na kontynencie na północ od Istmu. Ch.Doumas groby E.C. dzieli pod względem konstrukcyjnym na trzy zasadnicze grupy²: a) groby skrzynkowe (oist graves), b) groby z prymitywnym sklepieniem (corbelled graves), c) groby drążone w skale (rock out tombs). Grupą najliczniejszą i najbardziej strukturalnie rozbudowaną są groby skrzynkowe, w obrębie której autor wyróżnia 7 typów. Najbliższy helladzkim grobom skrzynkowym jest typ A, w którym wszystkie ściany komory zbudowane są z kamiennych płyt. Niekiedy płyta frontowa wyższa jest od pozostałych, na skutek czego nie pokrywa jej strop. Oznacza to, że bok ten zamykano prawdopodobnie dopiero po złożeniu zwłok w komorze, co nie znajduje odpowiednika wśród grobów Hellady. W innych jednak przypadkach strop wspierał się na wszystkich ścianach. Strop, podobnie jak w grobach na lądzie stałym, tworzyła jedna duża lub kilka mniejszych płyt. W pozos-

² Ch.Doumas, Early Bronze Age Burial Habits in the Cyclades, Lund 1977, s.37 i nast.

tałych typach płyty niektórych ścian zastępowane są murem z kamienia polnego. Jeżeli taka wykładzina obejmuje wszystkie cztery ściany, jak w typie E, wówczas - w myśl przyjętej tu typologii - nie jest to grób skrzynkowy, lecz warstwowy. Typy pozostałe tworzą połączenie form skrzynkowych, warstwowych i jamowych. Dominuje plan trapezoidalny, w przypadkach skrajnych przechodzący w trójkątny. Groby cykladzkie występują w trzech wersjach: jedno-, dwu- i trójpoziomowej, z przewagą wersji jednopoziomowej. W Helladzie wersja dwupoziomowa, aczkolwiek w postaci nieco mniej rozwiniętej, znana jest z Ayios Kosmas. Cykladzkie omentarzysto grobów skrzynkowych to zwarta organicznie całość, ponieważ jego teren włącznie z wolną przestrzenią między grobami pokrywano warstwą ziemi i rumoszu skalnego do wysokości ok. 0,30 m powyżej płyt stropowych, co tworzyło jednolity taras.

Groby z prymitywnym sklepieniem odkryto tylko na Syros. Grób taki to podziemna jama, której dolna część oblicowana jest warstwami surowego kamienia, górną zaś zamyka fałszywe sklepienie zbudowane z wysuniętych do środka warstw kamieni. W Helladzie E.H. nie mają one swego odpowiednika, chociaż podobnych cech konstrukcyjnych starano się doszukiwać w kilku grobach warstwowych w Ayios Kosmas ze względu na lekko wychodzące ku wnętrzu najwyższe warstwy wykładziny.

Strukturalnie bliższe grobom helladzkim są groby drążone w skale, znane z kilku stanowisk wyspiarskich. Na grób taki składa się podziemna komora poprzedzona szybem (Domas nazywa go krótkim dromosem). Kształty komór są różne. Typ ten jest zbliżony do typu reprezentowanego przez groby szybowo-wnętkowe na omentarzystku Manika na Eubei, ale nie można ich utożsamiać, ponieważ w Manika szyby prowadziły pionowo w dół, podczas gdy tutaj są one wcięte ukośnie w stoki wzgórz. Poza tym w niektórych grobach cykladzkich występują dwie komory usytuowane jedna za drugą. Z czysto konstrukcyjnego punktu widzenia cykladzkie groby drążone w skale zdają się - moim zdaniem - tworzyć formę przejściową między grobami szybowo-wnętkowymi wczesnego brązu a późniejszymi grobami komorowymi.

To daleko posunięte zróżnicowanie wczesnoegejskich grobów zmusza do objęcia ich jednolitą systematyką. Wszelkie próby w tym kierunku idą po linii form i cech konstrukcyjnych, ponieważ podziały funkcjonalne nie zdają egzaminu ze względu na zdecydowaną przewagę inhumacji nad kremacją, co zresztą dotyczy ca-

zej epoki brązu. Pewien wyjątek stanowi jedynie ossuaryjna funkcja części grobów. Tak więc przedmiotem dyskusji może być funkcja tylko niektórych elementów grobu, głównie prothyronu³.

Przy zastosowaniu kryterium formy lub kryterium konstrukcyjnego łatwo jest wyodrębnić kilka podstawowych typów grobów wczesnohelladzkich, co jednak dotychczas czyniono w bardzo wąskim zakresie z powodu małej ilości stanowisk sepulkralnych. Właściwie dopiero ostatnie ćwierćwiecze uzupełniło materiał na tyle, że możliwe stało się podjęcie w tym kierunku szerszej próby. W okresie międzywojennym i w pierwszym powojennym dziesięcioleciu ilość znanych stanowisk niewiele przekraczała ilość możliwych do wyróżnienia typów grobów. W tej sytuacji można było sobie pozwolić najwyżej na stwierdzenie, że odkryty na danym stanowisku grób posiada lub nie posiada analogii ze stanowiskiem innym. Natomiast rzeczą ryzykowną było budowanie ciągów rozwojowych lub przypisywanie pewnych typów grobów określonym terenom jako cech właściwych tylko ich kulturze. Ryzyko to nadal istnieje, ale w złagodzonej już postaci.

Z powyższych względów pierwsze próby systematyzacji grobów wyszły od autorów publikacji wykopaliskowych jako najbardziej zainteresowanych analogiami. C.W.Blegen w swej pochodzącej z 1928 roku publikacji wykopalisk w Zygouries stwierdza, że nic mu nie wiadomo o istnieniu na obszarze Egei grobów podobnych do odkopanych przez niego grobów skalnych i pochodzących z tego samego okresu, chociaż być może podobne formy występowały na Krecie⁴. W tym wypadku interesował go zresztą mniej sam grób jako konstrukcja, bardziej natomiast jego ossuaryjna funkcja. Wspomina też o grobach szybowo-wnękowych w Manika i w Starym Koryncie jako należących do jednego typu, ale nie będących ossuariami. Jego zdaniem grób korynokki stanowi późniejszą formę rozwojową od grobów Zygouries.

Niewiele bogatszym zasobem źródeł dysponowali O.Frödin i A.W.Persson w wydanej w dziesięć lat później publikacji *Asine*⁵. Oni również natknęli się na wczesnohelladzkie groby skalne, które podzielili na dwa rodzaje: ossuaria i groby właściwe. Groby z Zygouries zaliczono do obu rodzajów (z pewnym wahaniem co do grobów

³ L.Fress, Budownictwo egejskie, Wrocław 1964, s.151.

⁴ C.W.Blegen, Zygouries: A Prehistoric Settlement in the Valley of Cleonae, Massachusetts 1928, s.54.

⁵ O.Frödin, A.W.Persson, Asine: Results of the Swedish Excavations 1922-1930, Stockholm 1938, s.338.

właściwych), przy czym za ossuarium uznali - odsłonięty także przez Blegena - grób skalny w Argos oraz odkryty przez Tsountasa grób w Dimini, którego jednak inni autorzy w swych klasyfikacjach nie wymieniają. Za trzecią kategorię uznano groby szybowo-wnętkowe z Manika i Starego Koryntu. Dla grobów skalnych szwedzcy badacze wskazali analogie znane z licznych stanowisk Krety: Palaikastro, Gournia, Mochlos, Pyrgos i in. Wszystkie owego czasu odkryte groby E.H. autorzy ci na podstawie ceramiki datują na ostatnią fazę wczesnego brązu ⁶.

Z klasyfikacją powyższą zgadza się G.E. Mylonas i uzupełnia ją o odkryte przez siebie w Ayios Kosmas groby skrzynkowe i warstwowe jako czwartą kategorię ⁷. Podobnie też dzieli je funkcjonalnie na ossuaria i groby właściwe. Na podstawie własnych odkryć w Ayios Kosmas za ossuaria uważa groby zawierające pochówki dwufazowe, za groby właściwe natomiast - groby z pochówkami jednofazowymi. Tak więc do ossuariów zalicza groby Zygouries, Malthi-Dorion, Koryntu (Cmentarzysko Północne) i A.Kosmas, do stanowisk posiadających groby właściwe włącza Asine, Malthi-Dorion, Stary Korynt i Ayios Kosmas. Podobnie jak poprzednicy, wskazuje na identyczną funkcję ossuariów helladzkich i kreteńskich, a dla skrzynkowej i warstwowej konstrukcji grobów Ayios Kosmas znajduje bliskie odpowiedniki na Cykladach.

Tyle w sprawie klasyfikacji grobów E.H. mówią publikacje wykopaliskowe. Jeszcze gorzej przedstawia się to zagadnienie w opracowaniach syntetycznych, których autorzy zwykle ograniczają się do kilku ogólnikowych stwierdzeń na ten temat. Dla przykładu przytoczę pokrótce poglądy trzech autorytatywnych uczonych.

W pracach tego typu przede wszystkim uderza daleko idąca swoboda terminologiczna. W wydanej trzydzieści lat temu pracy V.G.Childe groby skalne Zygouries określa mianem jam-grot (pit-caves) i szybów (shafts) ⁸. W odniesieniu do Ayios Kosmas wspomina o dwóch typach konstrukcyjnych grobów, ale pod względem funkcjonalnym wszystkie zalicza do kategorii ossuariów. O tumulusach Steno informuje tylko, że zwłoki grzebano w całości lub

⁶ Ibid., s.341.

⁷ G.E.Mylonas, Aghios Kosmas. An Early Bronze Age Settlement and Cemetery in Attica, Princeton 1959, s.153.

⁸ V.G.Childe, The Dawn of European Civilization, London 1950, s.68-69.

palono i umieszczano w dzbanach (jars) albo w grobowcach (oists). Poza tym jeszcze kilka informacji na temat analogii, i to już wszystko o grobach E.H.

Młodsza o kilkanaście lat praca E.Vermeule podaje nieco szczegółów odnośnie do Ayios Kosmas, Manika, Cmentarzyska Północnego w Koryncie i Steno⁹. Są to szczegóły w rodzaju ilości zwłok, darów grobowych, wyglądu grobowców czy powiązań kulturowych. Rzeź charakterystyczna, że autorka omija wszelkie kwestie terminologiczne, zastępując opisem nazwy konstrukcji grobowych. Nie ma tu zatem jakiegokolwiek próby ich systematyzacji.

Pełniejszego przeglądu stanowisk grobowych dokonuje C.Renfrew¹⁰. Zwraca uwagę między innymi na cechy konstrukcyjne grobów i ich związki z innymi terenami, na inwentarz grobowy, przestrzenne rozmieszczenie omentarzysk oraz ich kontekst chronologiczny. Niekiedy wypowiada się na temat sekwencji rozwojowej form, wskazując na przykład w przypadku grobów szybowo-wnękowych, że forma jednokomorowa, reprezentowana przez schyłkowe neolityczny grób z Agory Ateńskiej, mogła stanowić pierwowzór dla formy dwukomorowej, znanej ze Starego Koryntu¹¹.

Podając powyższe przykłady, nacisk położyłem głównie na brak jednolitej typologii grobów E.H., ale niemal dokładnie to samo można powiedzieć o innych dziedzinach sfery sepulkralnej. Mam na myśli takie kwestie, jak: ilość i układ zwłok w poszczególnych grobach, cechy antropologiczne ludności, inwentarz grobowy, usytuowanie omentarzysk względem osad i w odniesieniu do warunków terenowych, układ grobów względem siebie i w skali całego omentarzyska oraz wiele tym podobnych zagadnień. Gdyby te materialne fakty rzucić jeszcze na tło religii i struktury społecznej, wówczas tą pośrednią drogą można byłoby zrekonstruować niektóre dziedziny życia bezpośrednio nieuchwytnie w materiale archeologicznym. W tym miejscu chciałbym podjąć własną próbę typologii grobów, gdyż właśnie w tym względzie panuje największe zamieszanie, a bez uregulowania tej kwestii trudno jest w sposób bardziej szczegółowy rozpatrywać jakiegokolwiek zagadnienia związane z grobownictwem.

⁹ E.Vermeule, Greece in the Bronze Age, Chicago 1966, s.42-44.

¹⁰ C.Renfrew, The Emergence of Civilisation. The Cyclades and the Aegean in the Third Millennium B.C., London 1972, s.106-112.

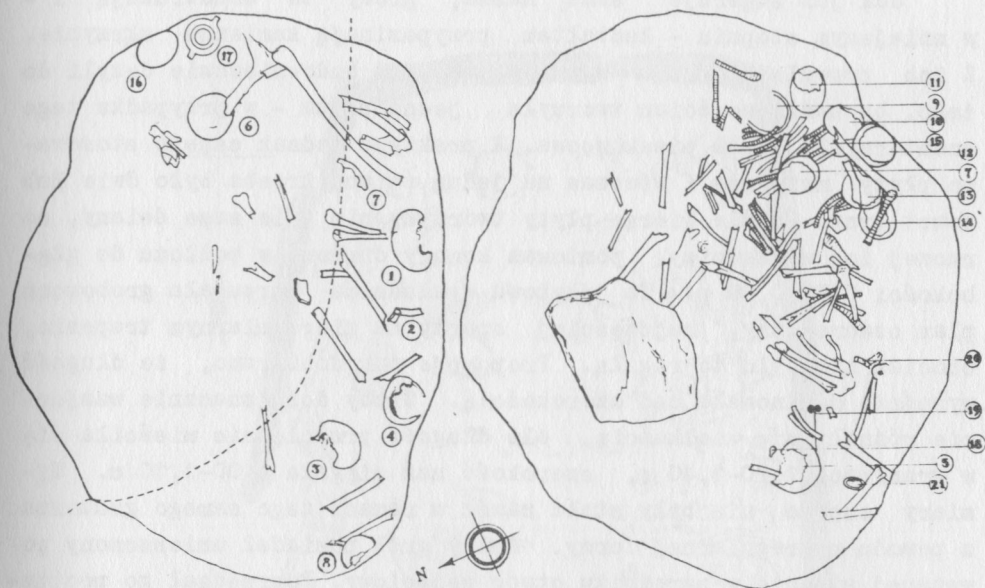
¹¹ *Ibid.*, s.111.

Całą typologię opieram na zasadzie konstrukcyjnej. W przeciwieństwie do innych kryteriów, jest to najpewniejsza podstawa dla wszelkich tego rodzaju rozróżnień, zwłaszcza gdy dysponuje się niewielką ilością materiału porównawczego. Nie wydaje mi się, by kształt jako kryterium klasyfikacyjne miał większe znaczenie, gdyż jest on wynikiem nie tyle upodobań, co raczej wypadkową właściwości naturalnych tworzywa i techniki budowlanej. Teoretycznie może oczywiście zaistnieć sytuacja, w której będzie on wyróżnikiem ze względu na stosowanie jednolitej techniki konstrukcyjnej. Wówczas należy jednak upewnić się, czy takie zróżnicowanie rzeczywiście zawiera głębszy podkład treściowy, ponieważ może być po prostu dziełem przypadku. Za przykład niech posłużą różnorodne kształty grobów warstwowych, wynikające zapewne jedynie z plastyczności budulca (możliwość swobodnego operowania stosunkowo niewielkimi kamieniami) i braku sztywnej koncepcji; w grobach skrzynkowych, z powodu użycia mniej podatnego na kształtowanie materiału, zjawisko to występuje już w znacznie mniejszym zakresie. To samo dotyczy innych typów grobów E.H. W odniesieniu do czasów późniejszych analogiczny przypadek stanowią groby komorowe, z ich znacznym przecież zróżnicowaniem kształtów, które mimo to dobrze mieszczą się w ramach jednej kategorii.

Na całym obszarze Hellady epoki wczesnego brązu można wyodrębnić pięć typów grobów: skalne, skrzynkowe, warstwowe, szybowo-wnętkowe i tumulusy.

G r o b y s k a l n e znane są tylko z Peloponezu i z większej niż inne typy ilości stanowisk: Zygouries, Argos, Asine, Malthi-Dorion. Być może należą do nich także groby dziecięce z Lerna, ale z powodu skąpej dokumentacji nie można mieć o do tego pewności. Mogły być one ewentualnie grobami jamowymi, co typologicznie nie stanowi poważniejszej różnicy, gdyż jest to głównie kwestia spoiistości gruntu: groby jamowe to zwykle wykopy w gruncie sypkim, natomiast groby skalne to naturalne zagłębienia w skalistej powierzchni, niekiedy sztucznie poszerzane. Najbardziej reprezentatywne przykłady grobów skalnych pochodzą z Zygouries. Warto zwrócić uwagę zwłaszcza na grób XX, będący taką właśnie sztucznie poszerzoną "jamą", o nieregularnym owalu i wymiarach 0,70 x 1,00 m (ryc.1) ¹². W górnej części komory znajduje się występ skalny, stanowiący dodatkową ochronę dla zwłok; odkrywca

¹² C.W.Blegen 1928, s.48-49.

1. Zygouries. Przekrój na dwu poziomach grobu skalnego XX.
Linia przerywana oznacza zasięg nawisu skalnego
(C.W.Blegen, "Zygouries", 1928)

podkreśla skuteczność tego zabezpieczenia, wskazując przy tym, że wykorzystanie tej formy ochrony znane jest również z omentarzysk wczesnominojskich. Dowodem działań zmierzających celowo do nadania skalnemu zagłębieniu pożądanej wielkości i kształtu jest jeden z dwóch grobów usytuowanych na tzw. Terasie Pramykeńskiej w Asine, gdzie naturalną jamę od strony północnej przegrodzono kamieniami, zmniejszając w ten sposób jej wielkość¹³. W efekcie każdy z boków otrzymał po ok. 0,90 m długości, głębokość wyniosła 0,40 m. Podobnie wyglądały groby na pozostałych stanowiskach. Do zamknięcia komory grobowej używano dużej kamiennej płyty. Ogólnie biorąc groby skalne pod względem konstrukcyjnym prezentują najprymitywniejszy typ grobów E.H.

Bardziej rozwiniętą konstrukcją są groby skrzynekowe. Znamy je z dwóch stanowisk attyckich i jednego lakońskiego. Scharakteryzują je na podstawie omentarzyska Ayios Kosmas, ponieważ posiada ono najpełniejszą dokumentację. Wydaje się, że na drugim stanowisku attyckim, Tsepi, wykazują one bardzo zbliżone oechy.

¹³ O.Frödin, A.W.Persson 1938, s.42 i 338.

Jak już sugeruje sama nazwa, groby te konstruują i - w mniejszym stopniu - kształtem przypominają kamienne skrzynie. Z ich przeglądu można wywnioskować, iż budowniczowie dążyli do tego, by każdą ze ścian tworzyła jedna płyta - w przypadku tego omentarzyska płyta piaskowcowa. W praktyce jednak często stosowano płyty mniejsze i wówczas na jedną ścianę trzeba było dwie lub nawet trzy. Ścisłe biorąc płyty tworzyły nie tyle same ściany, co raczej ich wykładziny, ponieważ komory drażono w podłożu do głębokości 0,70-0,80 m. Ta płytowa wykładzina narzucała grobowcom plan czworokątny, najczęściej oparty na nieregularnym trapezie, chociaż nie było to regułą. Proporcje tak dobierano, że długość wyraźnie dominowała nad szerokością. Groby dość znacznie wzajemnie różniły się wielkością, ale długość przeciętnie mieściła się w granicach 1,20-1,40 m, szerokość zaś sięgała 1,00-1,10 m. Wymiary często nie były stałe nawet w ramach tego samego grobowca z powodu nieregularnej formy. Każdy grób posiadał umieszczony po węższej stronie w narożniku otwór wejściowy. Poprzedzał go prothyron, czyli swego rodzaju podejście lub przedsionek. Wyjątek w tym względzie stanowi grób 12, który jako jedyny takiego wejścia nie miał¹⁴. Otwory wejściowe z powodu niewielkich rozmiarów nie mogły mieć znaczenia funkcjonalnego: ich szerokość zawierała się w granicach 0,35-0,68 m, wysokość sięgała 0,30-0,46 m¹⁵. Ponadto istniało nadproże i próg wystający 0,15-0,25 m ponad poziom podłogi. Ten mały prześwit otworów oraz układ kości w komorach wykluczają możliwość składania zwłok tą drogą. Wejście blokowano płytą lub głazem i uszczelniano mniejszymi kamieniami, przy czym niekiedy uszczelnienia dokonywano również od wewnątrz. Wreszcie przed prothyronami wielu grobów po prostu nie ma miejsca na manewrowanie zwłokami; przykładem grób 7, gdzie do prothyronu dojście blokuje skalny występ¹⁶, jeszcze wyraźniej jest to widoczne w grobie 1¹⁷. W tej sytuacji zwłoki mogły być składane tylko od góry i tak też uważa Mylonas¹⁸. Dostęp do komory grobowej od tej strony był łatwy, bowiem pokrycie tworzyła jedna duża lub kilka mniejszych płyt kamiennych, które można było bez trudu usunąć.

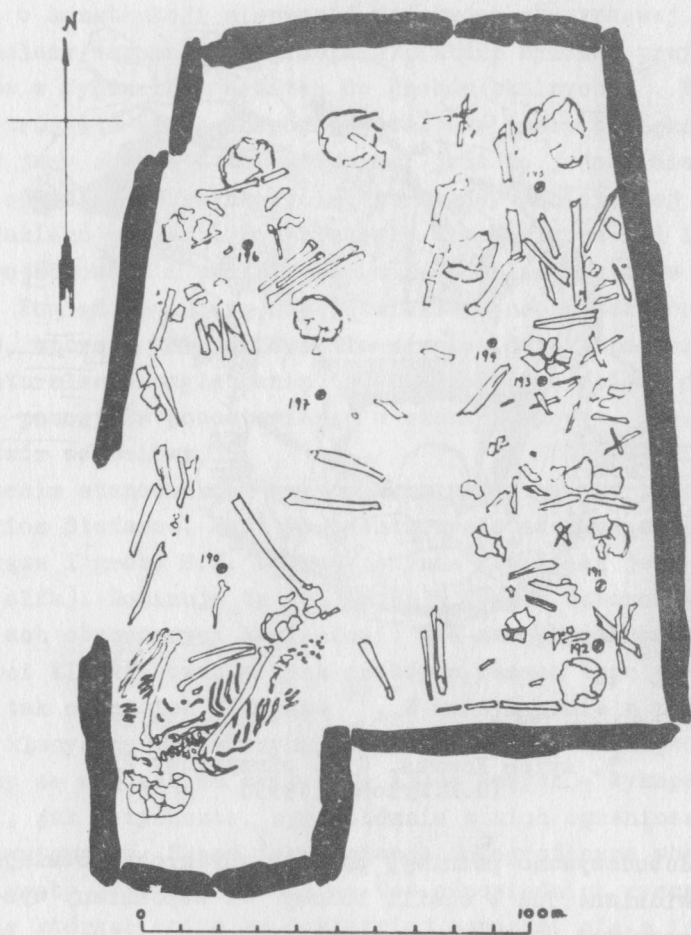
¹⁴ G.E.Mylonas 1959, s.92 oraz rys.30 i fot.79.

¹⁵ Ibid., s.65.

¹⁶ Ibid., s.84.

¹⁷ Ibid., fot.46.

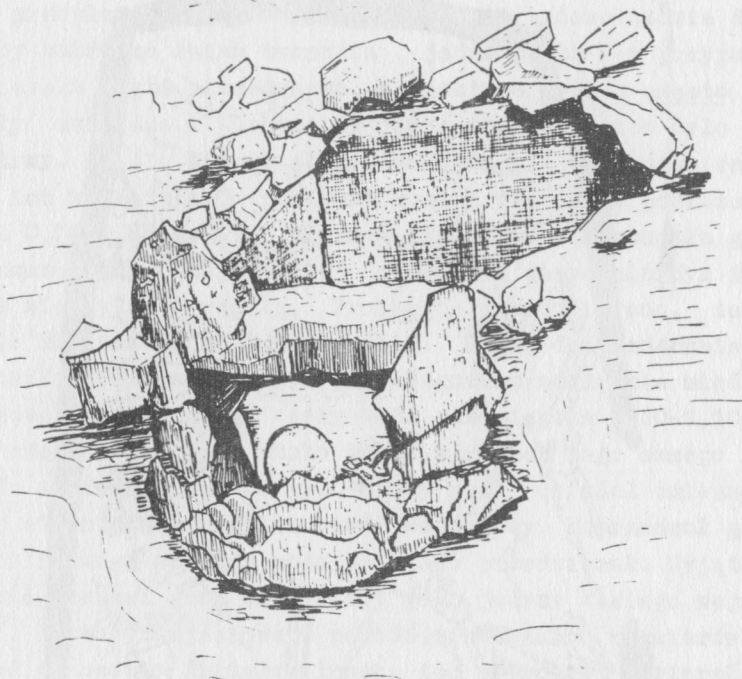
¹⁸ Ibid., s.65-66.

2. Ayios Kosmas. Plan grobu skrzynkowego 7
(G.E.Mylonas, "Aghios Kosmas", 1959)

G.E.Mylonas zwraca uwagę, że często płyta sięgała tylko do połowy szerokości komory, co układ taki czyniło niestabilnym. Wskazuje przy tym na fakt, że z podobną konstrukcją stropu spotkał się Tsountas w grobach Chalandriani na Syros¹⁹. Pełna koncepcja konstrukcyjna grobów skrzynkowych nie była wypracowana od wczesnych początków istnienia omentarzyska A.Kosmas. Stwierdzono mianowicie, że szereg z nich poddano przebudowie już w czasie ich użytkowania. Otóż groby starsze pierwotnie nie były wyposażone w prothy-

¹⁹ Ibid., s.65.

3. Ayios Kosmas. Grób skrzynkowy 22
(G.E.Mylonas 1959)

rony i te dobudowywano później, podczas gdy groby późniejsze miały je przewidziane już w chwili budowy²⁰. Wspomniany wyżej grób 7 stanowi przykład typowego grobu skrzynkowego (ryc.2); zasadę konstrukcyjną takiego grobu ukazuje rysunek przekrojowy grobu 22 (ryc.3).

Cmentarzysko Ayios Kosmas składa się z dwóch części: Cmentarzyska Północnego i Cmentarzyska Południowego. Podany opis dotyczy grobów Cmentarzyska Północnego, ale można go odnieść także do Cmentarzyska Południowego, którego cała dokumentacja opiera się na zaledwie dwóch grobach skrzynkowych z powodu ogromnych zniszczeń spowodowanych abrazją morską. Groby te, oznaczone jako 50 i 51, mają bardzo regularne kształty, a jedyna różnica między nimi a grobami omówionymi sprowadza się do tego, że otwory wejściowe i prothyrony umieszczone zostały nie w narożnikach, lecz pośrodku krótszych boków.

²⁰ Ibid., s.66.

Na omentarzysko A.Kosmas składają się groby skrzynkowe, warstwowe i o konstrukcji mieszanej warstwowo-skrzynkowej. Dla porządku należy wspomnieć o grobie 27, który Mylonas przyrównuje do ossuariów w Zygouries, a zatem do grobów skalnych²¹. Ma on kształt trójkąta sferycznego, powstał zaś przez powiększenie naturalnej jamy skalnej. Moim zdaniem, jest to jednak nie tyle grób skalny, co raczej skrzynkowy lub warstwowy o niepełnej - nie wiadomo z jakiego powodu - konstrukcji. Przemawia za tym istnienie otworu wejściowego i prothyronu, a są to elementy obce grobom skalnym. Pogląd ten zdają się potwierdzać cechy położonego obok grobu 29, którego komora powstała również dzięki poszerzeniu takiego naturalnego zagłębienia, ale której dwie ściany oblicowano płytami, pozostałe pozostawiając w stanie surowym. Także i on posiada otwór wejściowy²².

Trzecim stanowiskiem grobów skrzynkowych jest położone w Lakonii Ayios Stefanos. Jest to omentarzysko obejmujące prawie całą epokę brązu i groby E.H. tworzą jedynie niewielką jego część (sektor alfa). Dominuje tu typ grobu w formie oworokątnej jamy o krawędziach obrzeżonych kamieniami. Nie mam przekonania co do słuszności klasyfikowania tych grobów w ramach typu skrzynkowego, chociaż tak czyni ich odkrywca²³. W każdym razie z pewnością nie jest to klasyczny typ skrzynkowy. Nie tworzę z nich jednak odrębnej klasy ze względu na zbyt małą ilość danych - wykopaliska są w toku i, jak dotychczas, sprawozdanie z nich ogranicza się do raportu wstępnego. Skąpa dokumentacja fotograficzna obejmuje wyłącznie groby późniejsze, nie ma też odpowiednich rysunków, na podstawie których można by dokładniej zapoznać się z ich budową. Groby E.H. na tym stanowisku przeważnie zawierają pochówki dziecięce, a trzeba liczyć się z możliwością wystąpienia różnic konstrukcyjnych między grobami dzieci i dorosłych. Tymczasem groby dorosłych tylko w nielicznych przypadkach można z całą pewnością atrybuować na wczesny brąz. Być może między konstrukcją grobów E.H. i M.H. nie zachodzi poważniejsza różnica i wówczas nawet pomimo niepewnej chronologii, można byłoby przeanalizować ich budowę, ale w takim wypadku nieodzowna jest w miarę dokładna dokumentacja.

²¹ Ibid., s.104 oraz fot.104 i rys.34,42.

²² Ibid., s.105 oraz fot.107 i rys.44.

²³ W.D.Taylor, Excavations at Ayios Stefanos, The Annual of the British School at Athens 1972, 67, passim.

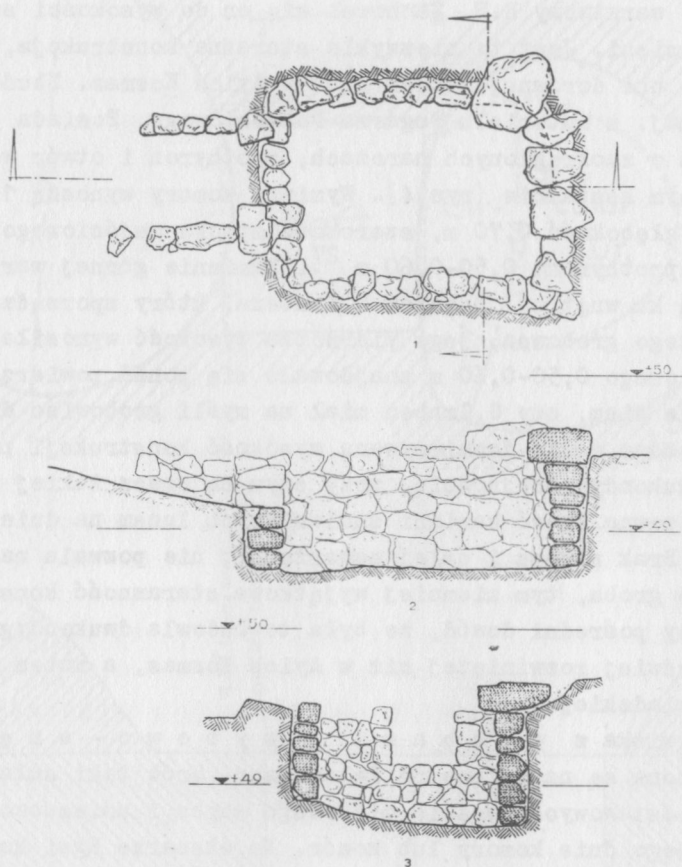
Również z trzech stanowisk znane są groby warstwowe, tym razem wszystkie z terenu Attyki: Ayios Kosmas, Tsepi i Kerameikos w Atenach. Ponieważ najczęściej występują one łącznie z grobami skrzynkowymi i mają kilka wspólnych cech, więc nie będę się powtarzał i zwrócę uwagę przede wszystkim na różnice. Tsepi dotyczy ta sama uwaga, jaką uczyniłem w odniesieniu do grobów skrzynkowych i - podobnie jak poprzednio - groby warstwowe omawiam w oparciu przede wszystkim o Ayios Kosmas.

Oba typy grobów (skrzynkowe i warstwowe) mają zbliżoną powierzchnię, głębokość, rodzaj pokrycia, a także prothyron i otwór wejściowy wraz z systemem blokującym. Jednakże w grobach warstwowych tworzywo stanowią nie płyty, lecz układany warstwowo surowy kamień, łączony glinianą zaprawą. Groby budowane tym sposobem mają plany owalne, najczęściej o kształcie podkowy, ale ich zróżnicowanie jest znaczne. Dotyczy to zwłaszcza grobów o konstrukcji mieszanej. Specjalnie interesujący przypadek stanowi grób 3 o kolistej formie i wyjątkowo przemyślanej konstrukcji²⁴. Prothyron i przywejsciowa część wewnętrzna zbudowana jest z płyt, natomiast część tylna jest konstrukcją warstwową. W tyle na zewnątrz grobu i dokładnie na przedłużeniu prothyronu znajduje się wąski murek, utworzony przez dwa rzędy luźno ułożonych kamieni, zachowany na odcinku 0,75 m. Jego przeznaczenie nie jest znane. Niektóre groby o pełnej konstrukcji warstwowej mają górne warstwy kamiennej wykładziny nieco wysunięte ku wnętrzu.

Pozostaje jeszcze do rozpatrzenia kwestia związana ze stropami w obu typach grobów. Płyty stropowe zasadniczo znajdowały się na poziomie gruntu lub nieco wystawały ponad jego powierzchnię. Na obrzeżach obciążano je kamieniami w celu zrównoważenia partii stykowych pośrodku komory. Czasami jednak (grobry: 11, 16 i 20) obrzeża opasywano kamienno-glinianym obmurowaniem. Rzeź charakterystyczna, że takie murowane przeciwwagi stosowano nawet tam, gdzie płyta w całości przykrywała komorę, a więc pozornie bez uzasadnienia. Zdaniem Mylonasa ta praktyka była wyłącznie przejawem zakorzenionej tradycji²⁵. Nie wydaje mi się, by tak było w rzeczywistości. Pragnę zwrócić uwagę na dwa groby (21 i 22), posiadające tę cechę. W każdym z nich zwłoki złożono zarówno w komorze, jak i w zagłębieniu między ściankami owej nadbudowy -

²⁴ G.E.Mylonas 1959, s.73-75 i rys.21.

²⁵ Ibid., s.97 i 99.

4. Ateny, Kerameikos. Przekroje grobu warstwowego
(U.Knigge, "Der Südhügel", 1976)

rzekomej przeciwważni, czyli na płycie stropowej. W przypadku grobu 22 owa górna kondygnacja mieściła co najmniej trzy szkielety²⁶. Nie można też argumentować, że przyczyną było przepełnienie komór, ponieważ pozostało w nich dużo wolnego miejsca, zwłaszcza w grobie 21. Na tej podstawie można przypuszczać, że w grobach z nadbudową nie chodziło o tradycje przeciwwagi, lecz o świadomie dwupoziomową konstrukcję grobowca. Wspominałem już o istnieniu tego rodzaju grobowców - chociaż w postaci bardziej rozwiniętej - na Cykladach.

²⁶ Ibid., s.99 i fot.99.

Na zboczach Wzgórza Południowego na Kerameikosie odkryto tylko jeden grób warstwowy E.H. Zachował się on do wysokości szóstej warstwy kamieni. Jest to niezwykle staranna konstrukcja, której jakościowo nie dorównuje żaden grób w Ayios Kosmas. Zbudowano go z margla, tj. z materiału Wzgórza Południowego. Posiada plan prostokąta o zaokrąglonych narożach, prothyron i otwór wejściowy o regularnym kształcie (ryc.4). Wymiary komory wynoszą 1,70 x 1,15 m, głębokość 0,70 m, szerokość otworu wejściowego 0,40 m, szerokość prothyronu 0,50-0,60 m²⁷. Kamienie górnej warstwy wysunięte są ku wnętrzu. Zdaniem G.Grubena, który sporządzał dokumentację tego grobowca, jego pierwotna wysokość wynosiła około 1,50 m, z czego 0,50-0,60 m znajdowało się ponad powierzchnią gruntu. Nie wiem, czy G.Gruben miał na myśli grobowiec dwupoziomowy, w każdym razie domniemywana wysokość konstrukcji przemawiałaby za dwukondygnacyjnością, przy czym na rzecz takiej koncepcji przemawia pewna ilość kamieni znalezionych luzem na dnie komory grobowej. Brak stropu i całej zawartości, nie pozwala na pełną ocenę tego grobu, tym niemniej wyjątkowa staranność konstrukcji stanowiłaby pośredni dowód, że była to budowla dwukondygnacyjna o formie bardziej rozwiniętej niż w Ayios Kosmas, a zatem bliższa wersji cykladzkiej.

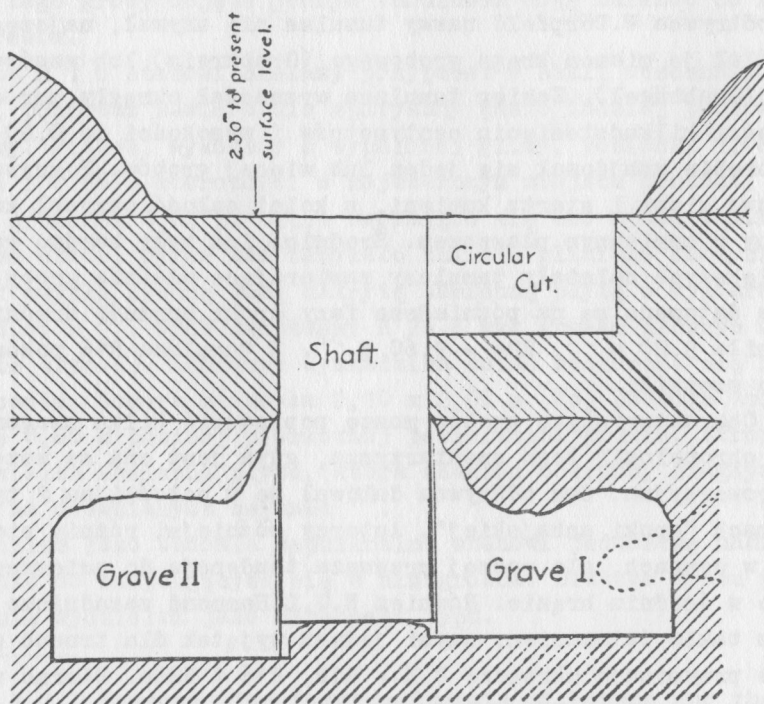
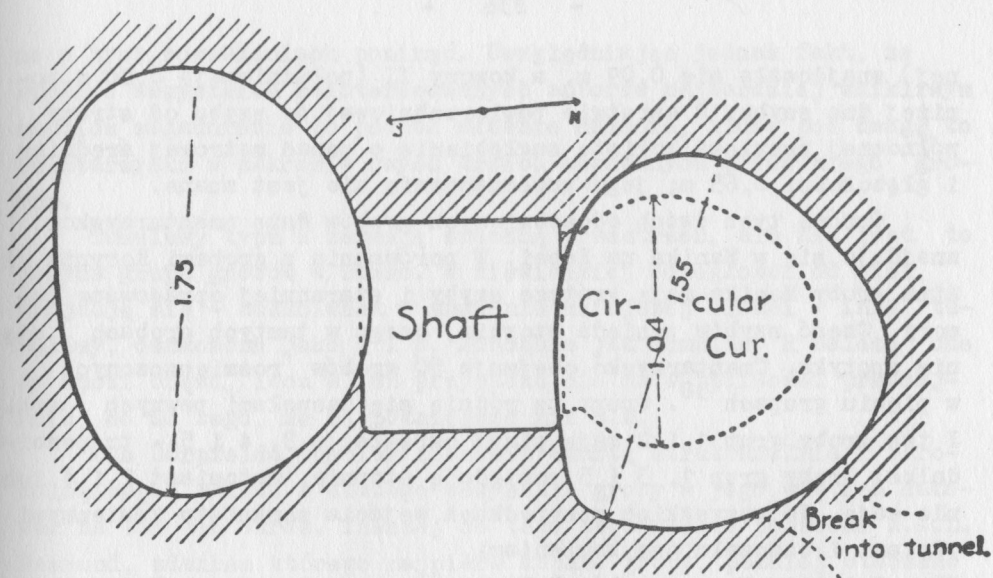
Stanowiska z grobami szybowo-wnętkowymi położone są na północ od Peloponezu. Grób taki składa się z dwóch podstawowych części: pionowego szybu i umieszczonej bocznie przy jego dnie komory lub komór. Na obszarze Egei kontynentalnej nie spotyka się klasycznych grobów szybowych, tzn. w postaci szybu z komorą położoną na jego osi poniżej dna.

Najstarszy grób szybowo-wnętkowy odkryto na Agorze Ateńskiej. Tworzył go wykuty w skale pionowy cylindryczny szyb oraz prostokątna w planie komora²⁸. Bardziej rozwinięta forma znana jest ze Starego Koryntu (ryc.5)²⁹. W tym przypadku szyb, także wydrążony w skale osadowej, ma kształt prostopadkościanu o wymiarach 2,25 x 0,90 x 0,84 m. Przy dnie naprzeciwko siebie położone są dwie eliptyczne komory, południowa i północna, których dłuższe średnice wynoszą odpowiednio 1,75 m i 1,55 m. Podłoga komory I (północ-

²⁷ U.Knigge, Der Südhügel, Berlin 1976, s.4-7.

²⁸ T.L.Shear, The Campaign of 1935, Hesperia 1936, Vol.V, nr 1, s.20 i fig.17.

²⁹ T.W.Heermance, G.D.Lord, Pre-Mycenaean graves in Corinth, American Journal of Archaeology 1897, 2nd ser.1, s.313-332.

5. Stary Korynt. Grób szybowo-wnęgowy:
 a) przekrój poziomy, b) przekrój pionowy
 (T.W.Heermance, G.D.Lord, "Pre-Mycenaean graves
 in Corinth", A.J.A. 1897)

nej) znajdowała się 0,09 m, a komory II (południowej) 0,20 m poniżej dna szybu. W warstwie powierzchniowej do szybu od strony północnej przylega koliste zagłębienie o ponad metrowej średnicy i głębokości 0,65 m; jego przeznaczenie nie jest znane.

Oprócz tych dwóch odosobnionych grobów duże omentarzysko znajduje się w Manika na Eubei. W porównaniu z grobami Koryntu i Aten, groby Manika mają krótsze szyby i staranniej opracowane komory. Część szybów posiada stopnie, czego w tamtych grobach się nie spotyka. Cmentarzysko obejmuje 50 grobów rozmieszczonych w pięciu grupach³⁰. Grupy te różnią się zespołami pewnych cech. I tak groby grup 1 i 2 mają plany okrągłe, a 3, 4 i 5 - trapezoidalne. Groby grup 1, 3 i 5 posiadają stopnie, natomiast 2 i 4 ich nie mają. We wszystkich przypadkach wejścia zamknięto kamiennymi płytami i uszczelniono kamieniami.

Ostatnim typem grobów E.H. są t u m u l u s y. Te wielkie budowle sepulkralne znamy tylko z omentarzyska Steno na Leukas. Ich odkrywca W.Dörpfeld nazwy tumulus nie używał, najczęściej określał je mianem kręgu grobowego (Grabkreis) lub wzgórza grobowego (Grabhügel). Zasięg tumulusa wyznaczał okrągły mur oporowy grubości kilkudziesięciu centymetrów i wysokości do 0,60 m. W jego obrębie znajdował się jeden lub więcej grobów. Pokrywała je warstwa ziemi i sterta kamieni, z kolei całość okrywał kopiec ziemny z kamiennym płaszczem. Średnice ich były bardzo różne, do największych należały tumulusy zawierające właśnie groby E.H. (inne datowane są na późniejsze fazy epoki brązu): średnica R1 wynosiła 9,20 m³¹, R26 - 9,60 m³². Z tumulusa R16 pozostały tylko szczątki.

Charakterystykę grobów muszę poprzedzić kilku uwagami w kwestii chronologii tego omentarzyska, gdyż jest ona ze wszech miar kontrowersyjna. Sam odkrywca datował je w całości na 2 tys. p.n.e. w ramach "epoki achajskiej". Autorzy późniejsi różnią się między sobą w ocenach, ale raczej przeważa tendencja do umieszczenia Steno w średnim brązie. Również N.G.L.Hammond zasadniczo zgadza się z takim datowaniem, czyni jednak wyjątek dla trzech grobów, które przypisuje okresowi E.H.: R1b, R16 i R26c. Biorąc za punkt wyjścia datowanie Dörpfelda i większości badaczy, należałoby Ste-

³⁰ Ch.Doumas 1977, s.66-67.

³¹ W.Dörpfeld, Alt-Ithaka. Ein Beitrag zur Homer-Frage. Studien und Ausgrabungen auf der Insel Leukas-Ithaka, München 1927, s.223.

³² Ibid., s.245.

no w tych rozważaniach pominąć. Uwzględniając jednak fakt, że spośród wszystkich zainteresowanych autorów najbardziej wnikliwym studium zagadnienie to poddał właśnie Hammond, biorę pod uwagę to omentarzysko w zakresie owych trzech wskazanych przez niego grobów.

Tumulusy typu R zajmują znaczną przestrzeń, ale nie jest to jedyna grupa grobów w Steno. W niewielkiej odległości od nich znajdują się - aczkolwiek w znacznie mniejszej ilości - inne tumulusy, oznaczone jako F i S. Podobnie jak tumulusy R należą one do epoki brązu, lecz w ich przypadku nie ma wątpliwości przynajmniej co do tego, że są późniejsze niż E.H.

Dla Dörpfelda tumulus stanowił zwartą strukturalnie i chronologicznie całość, i dlatego wszystkie groby w jego wnętrzu datował na ten sam okres. Inaczej do tego zagadnienia podszedł N.G.L. Hammond, zdaniem którego najpierw kopano groby, później otaczano je murem, a dopiero na końcu wznoszono kamienno-ziemne nasypy³³. Wskutek tego groby objęte jednym tumulusem mogą należeć do różnych okresów.

Grób R 1 b stanowi ciekawy przypadek w skali wczesnego brązu Hellady, ponieważ zawiera nie spotykany gdzie indziej pochówek pithosowy. Pithos, wykonany z wypalanej gliny, posiadał 1,08 m długości i 0,66 m szerokości w najszerszym miejscu brzuśca, ścianki grubości 0,02 m. Ostro zwężające się dno miało zamknięty kamieniem otwór, wylew zaś zamykało kuliste gliniane naczynie³⁴. R 16 był zwykłą, ziemną jamą nakrytą kamienną płytą o wymiarach 2,00 x 1,45 m³⁵. Grób warstwowy R 26 o był grobem głównym w swym tumulusie (ryc.6). Kamienna wykładzina ścian zachowała się fragmentarycznie. Komora mierzyła 2,10 x 2,00 m. Jej podłoga znajdowała się 0,80 m poniżej pierwotnej powierzchni gruntu. Strop stanowiła wielka kamienna płyta, która zdaniem odkrywcy niegdyś spoczywała na drewnianych belkach³⁶.

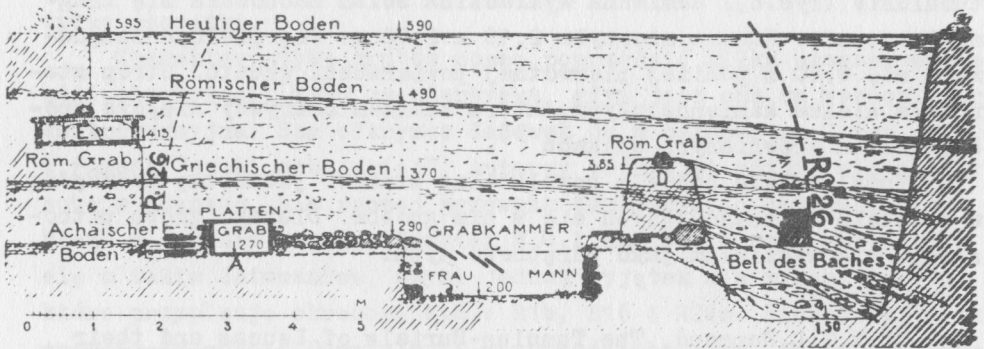
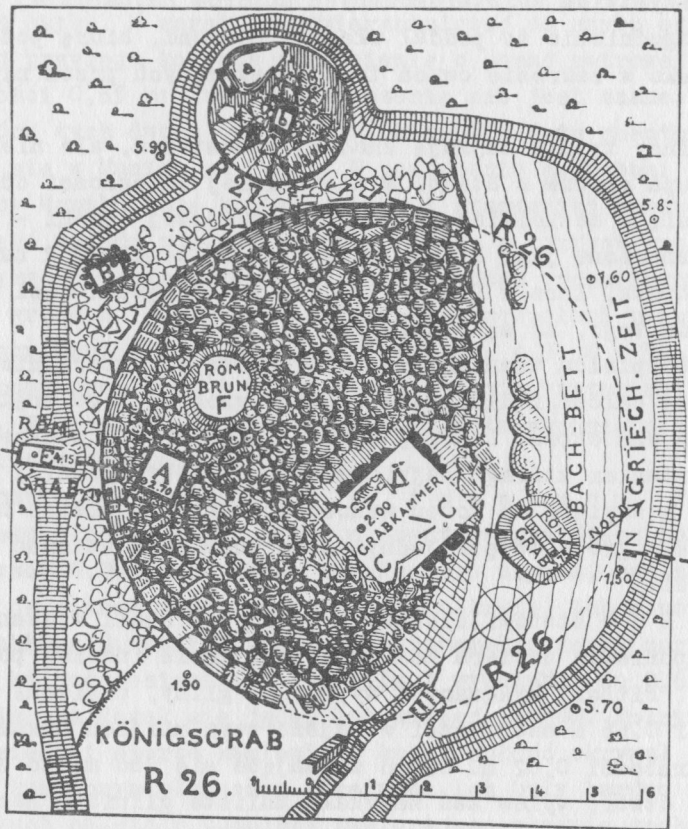
Tumulus jako budowla sepulkralna stanowi jednostkę nadrzędną w stosunku do znajdujących się w nim grobów. Dlatego grobu pithosowego nie wydzielałam jako odrębnego typu.

³³ N.G.L.Hammond, The Tumulus-Burials of Leucas and their Connections in the Balkans and Northern Greece, B.S.A. 1974, nr 69, s.135.

³⁴ W.Dorpfeld 1927, s.224.

³⁵ Ibid., s.236.

³⁶ Ibid., s.246.

6. Steno. Tumulus R26: a) przekrój poziomy, b) przekrój pionowy (W.Dörpfeld, "Alt-Ithaka", 1927)

W ramach przedstawionej typologii nie mieści się grób położony na Cmentarzysku Północnym w Koryncie. Jest to wydrążony w skale szyb głębokości 16,50 m i metrowej średnicy³⁷. W warstwie między dziesiątym a trzynastym metrem spoczywało 20 ludzkich szkieletów, pozostałą przestrzeń wypełniały zabytki ruchome. Przeznaczenie tego szybu pozostaje zagadką, ale z kontekstu archeologicznego można wywnioskować, że nie była nim funkcja sepulkralna. Poza tym jest to jedyny znany tego rodzaju obiekt, nie ma więc podstaw do tworzenia oddzielnego typu.

Z powyższego przeglądu wynika, że w okresie wczesnohelladzkim istniało pięć podstawowych typów grobów. Być może przyszłe odkrycia ujawnią nowe ich rodzaje, dotychczas nieznanne. Jednak w chwili obecnej realnie można liczyć się z możliwością zaistnienia takiej sytuacji jedynie w Lakonii na cmentarzysku Ayios Stefanos, którego groby tymczasowo łączone są z kategorią grobów skrzynkowych.

³⁷ T.L.Shear, Excavations in the North Cemetery at Corinth in 1930, A.J.A. 1930, Vol.XXXIV, nr 4, s.404-406.